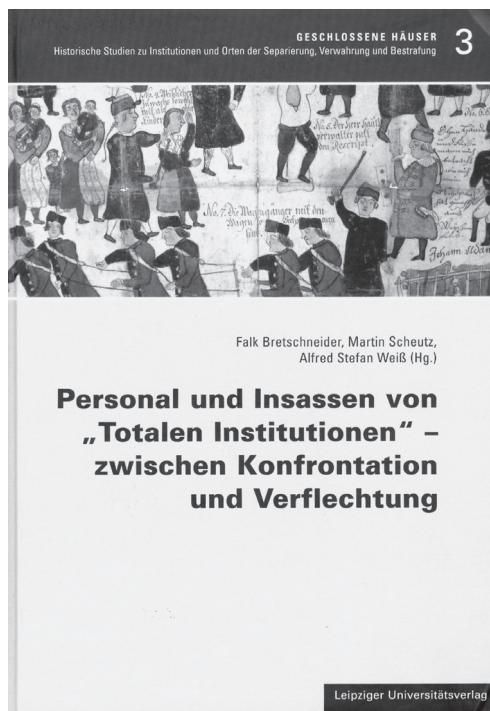

Falk Bretschneider, Martin Scheutz, Alfred Stefan Weiß (ur.): PERSONAL UND INSASSEN VON »TOTALEN INSTITUTIONEN« – zwischen Konfrontation und Verflechtung, (Geschlossene Häuser – Historische Studien zu Institutionen und Orten der Separierung, Verwahrung und Bestrafung 3). Leipzig, Leipziger Universitätsverlag, 2011, 398 str.

Glavni namen zbornika je kritični pretres teorije sociologa Ervinga Goffmana (1922–1982), ki je zaslovel s teorijo o totalnih ustanovah iz svojega odmevnega dela »Azil«. Zbornik, ki preverja Goffmanovo teorijo v primeru delovanja »totalnih« ustanov v historičnem okviru in perspektivi. Na mestu je tudi opazka ene od avtoric, da je Goffmanova teorija že zaradi časa, v katerem je nastala, sama po sebi zgodovinska, saj zelo natančno prikazuje določen segment v razvoju psihiatrije. Njegova teorija se je kot metodološko izhodišče uporabljala za različne tipe zaprtih ustanov: za zapore, taborišča za ujetnike, bolnišnice, samostane, a tudi za organizacijo veslanja na čezoceanskih ladjah. Edino primerno metodologijo za pretres omenjenega koncepta pomeni preučevanje vsakdana teh ustanov. V zbornik so uspeli uredniki pritegniti preučevalce institucij, ki naj bi bile tipični primeri totalnih ustanov. Pridobili pa so še veliko več – specialiste različnih področij, katerih raziskovalna polja se raztezajo od poznosrednjeveških samostanov do političnih zaporov v Vzhodni Nemčiji v 80. letih 20. stoletja. A kljub temu so nekatera področja, zlasti področje »atlantske zgodovine« in velikih trgovskih ladij, v zborniku ostale neobdelane. Prav tako so v zborniku skoraj izostale tudi študije, ki se neposredno dotikajo institucije, ki je teorijo formirala – psihiatrične bolnišnice.¹

Goffmanova teorija je v sociologiji, a tudi v zgodovinopisju in medicini, doživela uspeh ravno zaradi svoje temeljne predpostavke o dveh svetovih, ki sta v totalnih ustanovah popolnoma ločena: svetu osebja in svetu oskrbovancev. Hkrati pa je svet »totalne ustanove« popolnoma ločen od okoliškega, zunanjega. Namen večine prispevkov je torej na podlagi norme predstaviti vsakdan posameznih ustanov, njihovo notranjo strukturo in institucionalna

¹ Goffmanovo polje preučevanja je med leti 1954 in 1957 predstavljalo opazovanje vsakdana v psihiatričnem oddelku bolnišnice St. Elizabeth v Washingtonu, D.C.

pravila ter jih soočiti tako z Goffmanovo kot z drugimi strukturnimi teorijami, ki so jih te ustanove oplajale. In čeprav najradikalnejši nasprotniki trdijo, da je koncept popolnoma neprimeren za historične družbe (*Falk Breitschneider*), je v naslovu zbornika, sicer v navednicah, ostal. Glavni rezultat te »eksplozije« empirije se je vendarle končal s temeljno predpostavko, zapisano v podnaslovu – svetova v teh institucijah med seboj konfrontirata, a se tudi prepletata. Potrditev takšne teze pa zahteva raziskovanje množice virov, ki prinašajo zelo kompleksne informacije. Zagotovo najbolj kritiziran del Goffmanove teorije je tisti, v katerem avtor trdi, da ustanove pomenijo uničenje in redefinicijo posameznikove identitete. Knjiga odpira številna vprašanja in definira različna polja prepletanja v posameznih tipih institucij, med drugim vlogo centralne avtoritete, načina notranje strukture ustanove, uniformiranosti dela, a tudi vprašanja vpliva različnih faktorjev, ki lahko spreminjajo temeljni koncept ustanove. Izhajajoč iz Goffmanovega metodološkega izhodišča in ob zaznamovanosti modernega človeka s sodobnimi socialnimi konfiguracijami ter ob luknjah, ki se ustvarjajo v človeškem spominu ob biološkem procesu pozabe, lahko vsekakor zapišemo, da teorija poraja nova raziskovalna vprašanja. To se izvrstno pokaže tudi v omenjenem zborniku, saj so raziskovalna vprašanja avtorjev razpeta med polje kulturnega filma Miloša Formana 'Let nad kukavičjim gnezdnom' in pismi iz zaporov, ki so spodbudila avtorje v spraševanje o veljavnosti delov Goffmanove teorije. Ameriški sociolog namreč totalno ustanovo definira kot samosvoj prostor z lastno logiko delovanja, lastnim kodom vedenja ter lastnim načinom življenja. Svojo teorijo in model je postavil ob bok drugim velikim strukturnim teorijam, ki segajo na področje »zaprtih ustanov«: v slovenskem prostoru zagotovo najbolj poznani teoriji velikega zapiranja in moderne »disciplinirane« družbe, ki je med nesmrtnih postavila Michela Foucaulta. Preučevalci zaporov so jo soočili z Eliasovo teorijo civiliziranja, Webrovo sociologijo oblasti in v slovenskem prostoru skoraj neznano teorijo Gerharda Oestreicha o socialnem discipliniranju.

Zbornik, ki kritično pretresa Goffmanovo teorijo v historični perspektivi, je razdeljen na uvodne članke, ki soočajo teoretične koncepte, nato pa so prispevki kronološko razdeljeni praviloma na različne tipe ustanov, ki se ukvarjajo tako z normiranjem delovanja posameznih tipov ustanov, kot tudi z njihovim vsakdanom: predstavljeni so samostani in špitali, prisilne delavnice in zapori. V poglavju o zaporih se najprej preneha kronološko zaporedje, nato pa se rdeča nit pretrga še s poglavjem o vlogi ene najbolj večplastnih oseb v tem sistemu – zaporniškem duhovniku. Zbornik zaključuje tematski sklop z naslovom 'Taborišče, prepletanje identitet v morilskem svetu'.

Pregled vsakdana in teoretičnih podlag poznosrednjeveških in zgodnjenovoveških ustanov zagotovo zaznamuje tudi trditev, da so praktično vse zgodnjenovoveške ustanove precej kompleksni sistemi samoorganizacije. In vsakega od tipov predstavljenih ustanov je zaznamovala še specifična značilnost življenja v njih: predstojniki samostanov so z ostalimi menihi ali nunami delili isti vsakdan, ki je bil popolnoma drugačen od vsakdana veliko številčnejših družbenih skupin. V ospredje pa so ob deklarirani enakosti prihajali spori, ki so bili povezani bodisi z vsakdanom ustanove ali z osebami, ki so bile v njem. Pogosto so konflikti nastajali tudi zaradi socialnega/družbenega izvora posameznikov in so se kazali kot nezmožnost podrejanja predstojniku iz manj ugledne družine. Če-

prav so samostani s posebnimi rituali, ki so se začeli že z vstopom v institucijo, ter s poudarjanjem enakosti v pravilih skušali socialne razlike med posameznimi menihi/nunami zabrisati. Drugi tip ustanove – zgodnjenovoveške špitale so avtorji zbornika označili kot posebne javne institucije (različnih ustanoviteljev) za oskrbo ostarelih in revnih, ki so se podredili strogemu nadzoru in kjer je bil socialni izvor posameznikov nekoliko barvitejši kot v primeru samostanov. Barvitost socialne neenakosti je še izrazitejša v naslednjem tipu ustanov, ki jih predstavlja zbornik – zaporu, kjer so dokazi o prepletanju sveta zapornikov s svetom čuvajev posebej pogosti. Od tod izvira tudi znana razsvetljenska kritika zaporniške prakse oziroma vsakdana, ki trdi, da so zapori zibelka kriminala. Uredniki zbornika so temu poglavju kot nekakšno 'tampon cono' dodali predstavitev enega od posrednikov med obema svetovoma v »totalni« ustanovi – vlogo duhovnika. Ta je na področju srednjeevropske »tihe revolucije« razsvetljenstva, ki se ni odpovedalo absolutizmu, duhovnika postavilo v vlogo uradnika države. Lik duhovnika je predstavljen v mikrokozmosu špitala, zapora in psihiatrične bolnišnice. V primeru mikrokozmosa specifičnih družbenih in kulturnih okolij taborišč se razkriva tako mikro dinamika nasilja, a tudi konstrukcija in vzdrževanje novih taboriščnih podprostorov z lastno logiko delovanja in drugačno vrsto odnosov. Le v tem tematskem sklopu se ukvarjajo z institucijami, ki so namenjene določenim družbenim skupinam in katerih ustanovitev je bolj ali manj načrtna. Žensko koncentracijsko taborišče Ravensbrück predstavlja navkljub orientiranosti v en biološki spol prav tako izrazito prepletanje kulturnih okolij. Na podlagi drugega metodološkega pristopa pa je v tem zborniku prikazano dožemanje internacije in taborišča dveh moških iz različnih etničnih in kulturnih okolij, ali kot je zapisal v pismu eden od obeh v zborniku predstavljenih zapornikov: »*celotna politična dinamika Evrope je združena na norem prostoru*« v taboriščih v južni Franciji.

Od splošnega pregleda zbornika se recenzija obrača k specifičnim študijam; v nadaljevanju prikazani prispevki namreč prikazujejo del kompleksnosti tematike, ki predstavlja osnovno nit zbornika. Pa začnimo z najopaznejšimi dokazi prepletenosti osebja in oskrbovancev - zgodnjenovoveških špitalov. Že zgolj preučevanje njihovih normativnih aktov izkazuje veliko povezanost in prepletenost med oskrbovanci in postrežnim ter zdravstvenim osebjem. Šele od začetka 19. stoletja se začne osebje počasi profesionalizirati, ločevati od oskrbovancev in se končno diferencirati še med seboj kot posebno izurjeno postrežno osebje, ki se loči od delavcev v ustanovi. Nove bolnišnice počasi uvajajo oskrbo, ki jo izvaja samo izurjeno osebje, ločeno od delovno sposobnih oskrbovancev, ki v zameno za sprejem v ustanovo skrbijo za onemogle v špitalu ali začasni bolnišnici, ki nastane kot ukrep zaradi epidemij.

Tematski sklop o vlogi župnika najbolj izvrstno vpelje študija o dvornem kaplanu in pozneje dunajskem škofu Vinzenzu Eduardu Mildeju, teoretiku, ki je bil zadolžen za pripravo instrukcije za dušne pastirje v zaporu. Temeljna značilnost navodil, ki jih je pripravil, je dvojna vloga duhovnika kot »zdravnika duše« in kot religiozne avtoritete. Zastopa tudi stališče, da duhovniki za svoje delo potrebujejo tudi pedagoško in psihološko izobraževanje. Njegovo delovanje sicer sodi v temeljni postulat absolutistične države, ki je duhovnike videla zlasti v službi države. Če je predstavljal duhovnik marginalno osebo tako v ustanovi, v kateri je delal, kot v poklicni skupini, ki ji je pripadal, je bil

špitalski duhovnik njegovo nasprotje, o čemer priča drugi prispevek. Poleg špitalskega upravitelja v funkciji vodje špitala je veljal za enega najvplivnejših ljudi v mestu. V razvoju nekaterih špitalov se je dogajalo tudi, da so duhovniki prevzemali vlogo upraviteljev špitala, včasih pa tudi nadzornikov in ovađuhov. Vsekakor preučevanje vsakdana posameznih ustanov dokazuje, da je bila funkcija in vloga duhovnika v različnih tipih zaprtih ustanov tako različna, da je ni moč primerjati.

Vsekakor predstavlja zbornik zanimivo polje preučevanja, zlasti ko soočimo v okviru istega teoretičnega koncepta striktno srednjeveško samostansko disciplino s političnim zaporom iz 80. let 20. stoletja, ki ga pooseblja študija zapora Bautzen II. Politični okvir, v katerem deluje slednji, je Nemška demokratična republika, nadzor pa izvaja ministrstvo za državno varnost. Četudi je tudi za politične zapore veljala vzhodnonemška kazensko-izvršilna zakonodaja, je osebje zapora ves čas dobivalo posebna navodila od omenjenega ministrstva. Tako kot v drugih nemških političnih zaporih, je ministrstvo nadzorovalo vse zapornike, notranjo ureditev zapora in še celo razdelitev zapornikov v posamezne oddelke. Gre za tip kazenske institucije, kjer je maksimo upravljanja predstavljala zahteva po varnosti, tej zahtevi pa so se pridružile še posebne zahteve ministrstva, zahteve po nadzoru in posebnem sistemu separacije ter zahteve po izkoriščanju delovne sile zaprtih. V takem zaporu je bil en stražar zadolžen za zgolj dva zapornika. Notranji red se je vzpostavljajl s kaznovanjem; skladno z maksimami delovanja je bilo največ sankcioniranih konfliktov na področju discipline (39,3) in dela (18,8), o težkih razmerah pa priča kar 10 % visoko kaznovanje prekrškov pri stavki zaradi lakote (Bretschneider, 2011, 199), kar bi poleg Eliasove teorije civiliziranja zamajalo tudi Thompsonovo teorijo, da se izstradani ljudje ne upirajo. Vsekakor to predstavlja tip ustanove, ki je najbližje teoriji, a ki v preučevanju vzpostavljanja reda dokaže vse značilnosti prepletanja med zaporniki in pazniki.

Četudi mikrokozmos taborišč smrti prepletajo tudi mehanizmi nasilja, pa avtorji tudi v tem tipu ustanove najdejo prepletanja identitet in brisanja meja med nadzorniki in nadzorovanimi, ki ga prikaže Veronika Springmann. V taboriščnem žargonu znani kot kvazi šport so nogometne tekme in boksarski dvoboji pomenili premešanje vlog znotraj mikrokozmosa taborišča in njihovega vsakdanjika. Še več, v nekaterih koncentracijskih zaporih so uredili nogometna igrišča in ringe za boks in tako vzpostavili podprostor znotraj institucij, v katerem so postale meje med obema skupinama izrazito prehodne. Taboriščni vsakdan se je od kolektivnega strahu pred smrtjo usmeril proti normalizaciji odnosov. Res pa je, da so se prav zaradi tekem vzpostavila druga nasprotja – nasprotja med nacionalnimi identitetami.

Zaradi naravnosti v preučevanje vsakdana prispevki v zborniku presegajo tipične kritike velikih teorij, saj jih oplajajo z natančno študijo empiričnih podatkov. Zaradi svojega metodološkega izhodišča prinašajo veliko novih raziskovalnih poudarkov. Ti se kažejo tako pri preučevanju in prikazu družbenih institucij, a tudi pri pretresu metodoloških usmeritev, tudi najbolj temeljnih in najvplivnejših, hkrati pa odpirajo metodološko, skoraj paradoksalno vprašanje o nadčasovnosti strukturnih teorij.

Dragica Čeč